

نمادهای شهری یادآور فرهنگ‌ها، سنت‌ها و خاطرات جمعی

مهدی زندیه^۱

دکتری منظر شهری از دانشگاه UCE انگلستان و استادیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

چکیده

کوبین لینچ در کتاب سیمای شهر بر پنج عنصر راه، گره، محله، لبه و میدان تأکید دارد و معتقد است که سیمای هر شهر بر پایه این پنج عنصر بنا شده است. بدیهی است این گفته در خصوص تعریف فیزیکی شهر به درستی بیان شده است، اما واقعا " هویت شهرها و محلات فقط با همین عناصر تعریف می‌شوند. جایگاه فرهنگ، سنت و آداب و رسوم شهرها کجاست و چه تأثیری بر منظر شهر خواهد داشت؟ به یقین هویت شهر به ویژه در شهرهای سنتی همراه با آیین و مراسمی خواهد بود که پویایی و حیات خود را علاوه بر عناصر فوق از این عوامل خواهند داشت. شهر همواره با عوامل دیگری از جمله آداب و رسوم، سنت‌ها، فرهنگ‌ها و مراسمی که همواره تعدادی، جمعی و یا گاهی افشار کثیری از مردم را گرد هم می‌آورد، زنده و پویا است. بنابراین هر شهر و محله دارای سمبل و یا نشانه‌هایی است که از مرکز محله گرفته تا مکانی شاخص، ساختمانی معروف و یا مکانی مقدس و یا در ابعادی کلان‌تر، میادین اصلی شهر و فضاهایی که موقعیت انجام مراسم منطقه‌ای و ملی است، با نماد و سمبلی ملی یادآور خاطره‌ها و گذشته افراد می‌باشند. این فضاها که اغلب با نمادهای شاخصی همراهند سال‌ها میزبان شهروندان و مراسم ایشان بوده و همواره خاطرات خوبی در ذهن‌ها بر جای گذاشته‌اند. شاخص‌هایی که از عوامل طبیعی همچون درخت و کوه و جنگل تا سمبل‌های ساخته شده به دست انسان را شامل می‌شده است. این مقاله سعی دارد با آوردن نمونه‌های مختلف، به رابطه نمادها، نشانه‌ها و سمبل‌های شهری و منظر شهر پرداخته و کنکاشی پیرامون ارتباط فرهنگ‌ها، سنت‌ها و آداب و رسوم شهروندان با این عناصر داشته باشد.

واژگان کلیدی: نمادها و سمبل‌ها، منظر شهر، مردم، فرهنگ، خاطرات

شهر مجموعه‌ای فرهنگی - کالبدی است که بر اساس نیازها، فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنین آن شکل گرفته است. انسان‌ها بسته به نیازهای فردی یا گروهی خود فعالیت داشته و الگوهای رفتاری خاص خود را عرضه می‌کنند. شهر و فضاهای مختلف آن بستر یا ظرفی هستند برای اینگونه اتفاقات. بالتبع فضاها و خصوصیات آنها وابستگی شدیدی به نحوه فعالیت و الگوهای رفتاری استفاده کنندگان آنها دارند. البته این بدان معنی نیست که این رابطه یک‌طرفه است. همانطور که فضاها از یک سو آئینه تمام‌نمای فعالیت‌ها و الگوهای رفتاری یک جامعه می‌باشند. از سوی دیگر فضاها بر فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنین تأثیر شدیدی می‌گذارند (پاکزاد، جهان‌شاه، ۱۳۸۴، ص الف).

بدین ترتیب بسیاری از شهرها با داشتن سمبل‌ها و یا فضاهایی به عنوان فضای مرکزی، نقطه مکث و یا سکون مکانی برای انجام آداب و رسوم خاص در زمان‌های ویژه داشته‌اند که همواره در طول تاریخ نمادی فرهنگی و سنتی برای شهروندان خود محسوب می‌شده است. شناخت از این فضاها به همراه مراسم ویژه آن در یک ارتباط و تبادل دوطرفه با ساکنینش تعامل ایجاد کرده و سینه به سینه به نسل‌های بعدی منتقل شده‌اند. این مقاله در قسمت‌های بعدی با ذکر نمونه‌هایی از فضاهای عمومی شهرهای داخل و خارج کشور به جایگاه و اهمیت رابطه فضاهای خاص و مناسبت‌ها، فرهنگ‌ها و آداب و رسوم آنها خواهد پرداخت.

فرضیه

رابطه فضاهای خاص از جمله فضاهای باز شهری و یا اماکن سنتی مورد توجه شهروندان از جمله مکان‌ها و فضاهای مذهبی با اعتقادات، سنت‌ها و آداب و رسوم مردم در شهرهای مختلف در هم تنیده‌اند و همواره مورد احترام بوده‌اند، تا جایی که این مسئله به ویژه در شهرهای سنتی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و باید مورد توجه و احترام قرار گیرد. بنابراین با بهسازی، بازسازی و یا گسترش شهرها نباید مورد بی‌مهری، کم‌توجهی و یا تخریب واقع شوند.

فضاهای باز شهری، میادین و مکان‌های مکث

انسان موجودی است اجتماعی که برای برقراری تبادلات اجتماعی خود نیاز به ظرفی مکانی و کالبدی است. تجلی این نیاز در شهر است که به شکل‌گیری فضاهای جمعی منجر شده است. طبیعتاً فضاهای جمعی بخشی از فضاهای عمومی شهر محسوب می‌شوند که در آن روابط و تعاملات اجتماعی شکل می‌گیرد. تقویت حس با هم بودن در میان شهروندان از طریق ایجاد انواعی از فضاهای عمومی در سطح شهر امکان‌پذیر است. انتظار می‌رود با شکل دهی به محیط‌هایی که مردمان گوناگون در آنها بتوانند با هم اختلاط کنند بتوان تحمل کردن یکدیگر را افزایش داد. با این توضیح عرصه عمومی قوی به عنوان عنصری اساسی برای سلامت یک جامعه مطرح است (مدنی پور، ۱۳۸۷، ص ۲۴۶).

هر شهر و هر محله دارای فضای باز و یا میدانی است که اغلب به آن فضا شناخته می‌شود و یا این مکان در زمان‌های خاص پذیرای تجمعات و گردهمایی‌های شهروندانش می‌باشد. این فضا خواه طراحی شده - به سبک میدان‌های باز و بزرگ حکومتی - و یا شکل گرفته در طول زمان نیازهای شهروندان را پاسخگو بوده و امکانی برای تجمع و ابراز احساسات و بیان نظرات و اعتقادات جمعی مردم بوده است. این اماکن همیشه دارای شکل مشخص و واحدی نبوده و به مرور زمان شکل اصلی خویش را باز یافته‌اند. در این بین گاهی در میان این فضاهای جمعی عنصر دیگری وجود داشته که حکم سمبل و یا نشانه‌ای شهری را به خود اختصاص داده و همواره شهروندانش آن فضا را همراه با این نشانه شناخته و یاد کرده‌اند. خواه میدان باشد و یا هر فضای باز دیگر. البته میادین اصلی شهرها که

اغلب طراحی شده و حکومتی هستند گاهی مأموریت‌های دیگری از جمله بیان نظرات و دیدگاه‌های حکومتی و یا اعلام زمان‌های خاص سیاسی را به همراه گردهمایی‌های دولتی دارند.

این میادین (تشریفاتی و حکومتی) در گذشته محل بیعت گرفتن، مجازات مجرمین، سان دیدن، حضور بزرگان و مسئولین حکومتی و اعلان اخبار و مواضع مسئولین بوده است. این میادین همیشه در ارتباط با سیستم‌های حکومتی شکل گرفته و شکل‌گیری آنها تدریجی نبوده، بلکه "دفعاً" ساخته می‌شدند. چون ساخت و نحوه قرارگیری آنها در شهرها بی توجه به مسایل شهروندان و تمایلات آنهاست. متقابلاً شهروندان هم در مسائل مربوط به آن از جمله: ساخت و ساز، نگهداری و محافظت، تغییرات بعدی، تنظیم فعالیت‌های داخل آن، آماده سازی برای جشن‌ها و عزاداری‌ها. .. مشارکت ندارند و همه این مسائل به عهده نهادهای حکومتی و شهرداری است. در این نوع میادین فضا و جو حاکم بر آن مسلط بر شهروند و رفتارهای او می‌باشد. به گونه‌ای که بیشتر از هر چیز دیگر تصویری از شکوه و اقتدار دولت را در ذهن شهروند باقی می‌گذارد. این شکوه در کنار خود نظمی را در رفتارهای جمعی طلب می‌کند. انضباط میدان نیز امکان بروز رفتارهای مشخص و ویژه‌ای را که متناسب با شرایط فضاست به جمعیت می‌دهد (پاکزاد، جهان‌شاه، ۱۳۸۴، ص ۸۹).

فضا به خودی خود یا به مدد عناصر کالبدی‌اش نیست که هویت را خلق می‌کند، بلکه نوع کنش اجتماعی که در آن فضا اتفاق می‌افتد و گروه استفاده کننده آن مهم است. از نظر جامعه شناسی، فضاهای عمومی در نتیجه استفاده مکرر مردم از فضا و استمرار یک کنش اجتماعی خلق می‌شود (خاتم، ۱۳۸۴، ص ۱۵).

بررسی نمونه‌های موردی در داخل و خارج از کشور

کما بیش در همه سکونت‌گاه‌ها (شهر یا روستا) میدان یا میدانچه‌ای عمومی وجود داشته است که محل تجمع مردم بود و بعضی از فضاهای عمومی مانند عبادت‌گاه، آب انبار و یا نهر آب و به نسبت وسعت سکونت‌گاه، تعدادی فضای تجاری یا بازار در پیرامون یا مجاور آن قرار داشت (سلطانزاده، ۱۳۷۲، ص ۸۲).

میدان امیر چخماق یزد

این میدان از ابتدا محل گرد آمدن صوفیان و محل برگزاری مراسم سوگواری‌های ماه محرم و اجرای تعزیه می‌باشد. وجود پیکره‌های چوبی سرو مانند در اماکن مذهبی و تکیه‌های عزاداری به خصوص در ماه محرم در مناطق مختلف ایران به خصوص در شهرهای مذهبی و بزرگ خاصه یزد چشم هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌نماید و فلسفه وجود آنها، سؤالی است که در ذهن هر بیننده‌ای ایجاد می‌شود. برخی با گویش‌های مختلف از آن به «نخل» یا «نقل» نام می‌برند و عده‌ای برای پیشینه آن تعاریف مختلفی را ارائه می‌کند.

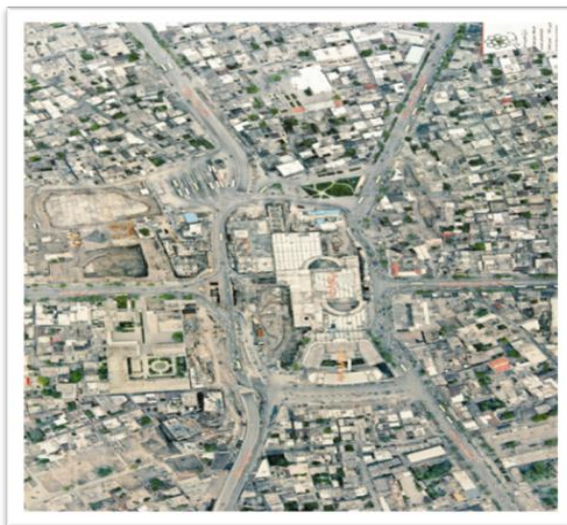

تصویر شماره ۱: میدان امیر چخماق یزد
منبع: www.yzd.nakhl.com

نخل برداری شاید یک جور مراسم ماتم باشد و نخل نمادی از تابوتی که باید می بود تا پیکر پاکی را در روز عاشورا حمل کند و یا کنایه از علمی است که می باید در بین لشکر حمل می شد. ظهر عاشورا بعد از نماز پیرمرد جا افتاده ای از سادات بر روی نخل می ایستد و با شال گردن سبزی جوانان زیر نخل را هدایت می کند و شخصی هم بر بالاترین نقطه نخل رفته و با ضرب سنج حرکت و توقف نخل را کنترل می کند تا در آن شلوغی و شیون حرکت این نخل چند تنی به کسی آسیب نزنند.

میدان شهدا - مشهد

این میدان یکی از مهم ترین میادین شهر مقدس مشهد می باشد که نقطه عطفی برای بسیاری از مراسم و تجمعات اجتماعی، سیاسی و مذهبی بوده است. میدان شهدا نقطه تلاقی سه شریان مهم ارتباطی شهر مشهد است. خیابان امام خمینی (ره) به خواجه ربیع خیابان توحید به شیرازی و خیابان هاشمی نژاد به دانشگاه. این سه محور از نظر کارکرد شهری و خدماتی و هویت شهری اهمیت زیادی دارند و از سویی دیگر ساختمان شهرداری نقش مدنی بارزی به این میدان بخشیده است.

تصویر شماره ۲: میدان شهدا - مشهد

اگر چه اکنون با اجرای طراحی و بهسازی جدید، این میدان دستخوش تغییرات اساسی شده است، اما تا کنون همچنان هویت و جایگاه اجتماعی خود را حفظ کرده است.

به طور معمول در طول تاریخ شهرسازی در اغلب کشورهای دنیا اماکن و فضاهایی برای تجمعات و گردهمایی‌های مردم وجود داشته است که گاهی میدان، زمانی فضای باز و بعضی اوقات فضاهای مکث و سکون همراه با سمبل‌هایی نامیده شده‌اند. به ویژه بعد از انقلاب صنعتی این میادین در جایگاه اصلی خود طراحی شده و به سمت یک میدان بزرگ شهر و گاه میادین اصلی حکومتی که جایگاهی برای بیان مسایل اجتماعی و یا ابراز مطالبات سیاسی و یا بیان دیدگاه‌های صنفی و مذهبی پیش رفته است. اغلب میدان‌ها و فضاهای باز شهری به خصوص در کشورهای اروپایی که عمده شهرهای بزرگ خود را پس از تخریب در جنگ جهانی مجدداً بازسازی کرده‌اند از این جمله‌اند.

میدان‌های رم فی‌المثل میدان ناونا (Navona) در خیابان‌های فرعی قرار داشتند. از این میادین برای بازار و یا در مواقع جشن برای کارناوال استفاده می‌شد (مزینی، ۱۳۶۵، ص ۹۶).

میدان ترافالگار – لندن

میدان ترافالگار در قلب شهر لندن، شهری با فضاهای باز شهری پرتحرک، واقع شده است. غیر از جایگاه ستون نلسون، در میانه آن، میدان از نظر تاریخی دارای قدمت چندانی نیست. این میدان مکان مناسبی برای انجام فعالیت‌های هنری و گردهمایی‌ها و تجمعات اجتماعی، سیاسی و مذهبی است. البته در سال‌های اخیر، میدان دستخوش تغییرات و طراحی‌های نمایشی بوده است. وجه شمالی میدان در سال ۲۰۰۳ مسیر پیاده شده و با ساختن پلکان مرکزی سکوی بزرگی در مقابل آن ایجاد شد. از نکات بارز و شاخص این میدان وجود بالابرها، کافی شاپ‌ها و سرویس‌های بهداشتی در آن می‌باشد که بعضی از آنها به تازگی به مجموعه اضافه شده است.

تصویر شماره ۳: میدان ترافالگار - لندن - انگلستان

منبع: <http://www.gardenvisit.com>

نتیجه گیری

به طور معمول هر شهر و سکونتگاهی دارای مرکز و یا مراکز مختلفی به عنوان میدان شاخص و یا فضای باز شهری مشخص برای حضور مردم و یا انجام مراسم و تجمعات مذهبی، سیاسی و اجتماعی می‌باشد. مکانی که در اغلب شهرها حکم هویت اصلی شهر را دارد و بسیاری از مردم و یا حتی گردشگران آن شهر را با آن مرکز شاخص می‌شناسند. این فضاها ضمن دادن هویت به شهر و معرفی آن به دیگران یاد آور خاطرات جمعی و حرکتهای اجتماعی شهروندان نیز می‌باشند که در دوران مختلف تاریخی بیانگر حرکتهای اجتماعی سیاسی و یا بعضاً تجمعات مذهبی بوده‌اند. میدان آزادی تهران و یا میدان معروف نقش جهان اصفهان به عنوان یک عرصه عمومی و مرکز ثقلی مشخص و بنام، هر کدام دارای سوابق درخشان این تجمعات بوده و همواره در گذر زمان میزبان جنبشها و حرکتهای مختلف مردمی بوده‌اند. میادینی که تصویرگر ذهن بسیاری از شهروندان در مراسم مختلف بوده و نسلهای متعددی را پرورش داده‌اند. نشانه شهری چون برج آزادی در میدان آزادی تهران و یا عناصر شاخصی چون عالی قاپو، مسجد شیخ لطف الله و یا مسجد امام در میدان نقش جهان اصفهان همواره به عنوان سمبل‌های ویژه شهری در یاد و خاطره افراد تداعی کننده مراسم و تجمعات و گردهمایی‌ها خواهند بود.

بدین ترتیب لازم است طراحان شهری و مسئولین امر ضمن حفظ و احیای چنین فضاها و اماکنی در دل شهرها به پاس حرمت و حفظ شعائر، سنتها و آداب و رسوم مردم، در زمان گسترش شهرها به احیاء و حفظ هویت چنین فضاهایی به همراه سنبل‌ها و نشانه‌های آن توجه لازم داشته و همواره سعی بر آن داشته باشند که حفظ میادین و فضاهایی که بنا بر احترام مردم و حرمت مراسم ایشان مورد توجه بوده است، حکم پاسداشت، مراقبت و احترام به فرهنگ، سنت، آداب و رسوم و اعتقادات شهروندان محسوب می‌شود.

فهرست منابع

- پاکزاد، جهانشاه، ۱۳۸۴، راهنمای فضاهای طراحی شهری در ایران، وزارت مسکن و شهر سازی، تهران.
- خاتم، اعظم، ۱۳۸۴، حوزه همگانی و فضاهای عمومی در ایران، فصلنامه اندیشه ایرانشهر، ویژه نامه جامعه و فضاهای عمومی، سال اول، شماره ۳.
- سلطانزاده، حسین، ۱۳۷۲، فضاهای شهری، دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری شهرداری تهران.
- مدنی پور، علی، ۱۳۸۷، طراحی شهری نگرشی بر فرآیندی اجتماعی، ترجمه فرهاد مرتضایی، چاپ دوم، صص ۳-۲۴۲، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی، شهرداری تهران.
- مزینی، منوچهر، ۱۳۶۵، فضا، زمان، معماری، چاپ سوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران .
- [http:// www.digitalurban.blogspot.com](http://www.digitalurban.blogspot.com)
- <http://www.gardenvisit.com>
- <http://www.atkinsglobal.com>
- <http://www.bbc.co.uk>
- <http://www.shohadasq.blogspot.com>
- www.yazd.nakhl.com